

**ОДЕСЬКЕ ПОРТО-ФРАНКО (1819 - 1859 рр.)
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.
(ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В ЛІТЕРАТУРІ ХІХ ст.
ТА ІСТОРИОГРАФІЇ).**

Одеське порто-франко (1819-1859 рр.) безперечно є важливим явищем економічної історії України минулого століття. Оцінки істориками його значення були пов'язані з полемікою, яку вели навколо режиму “вільної торгівлі” його сучасники.

Супротивники порто-франко почали висловлювати свої думки в літературі майже відразу після його проголошення. Перекладач відомої праці Г.Сікара М.Трегубов вважав, що замість режиму порто-франко в усій Одесі слід зробити так, “чтоб во всех портах на Черном и Азовском море одни биржевые амбары были сделаны порто-франко”, бо це було зручнішим для митного нагляду й пересування населення. Автор взагалі вважав недоцільним використовувати Одеський порт для зовнішньої торгівлі, бо в ньому не зручно було проводити митний контроль¹.

Вже в 1832 році членам Одеського відділення комерційної ради довелося писати відповідь супротивникам порто-франко.

Головними її положеннями були: збільшення завдяки порто-франко місцевих капіталів (бо купці не сплачували мита); поширення експорту хліба завдяки посиленню імпорту; поява нових видів експорту (сало, шкіри, віск), що сприяло розвитку сільського і промислового виробництва; збільшення кредиту міста за кордоном та кількості суден, що приходили в порт, (вартість фрахту таким чином зменшувалась); залучення іноземних капіталів; сприяння транзитній торгівлі, розбудові міста й порту; захист країни від епідемій тощо.

Позитивно оцінювали порто-франко А.Скальковський, К.Смольянінов й інші історики міста й краю середини ХІХ ст. М.Вольський підкреслював, що порто-франко залучало необхідні для експорту іноземні капітали. Автор історичного нарису торгівлі в Записках Товариства сільського господарства Південної Росії, як і А.Скальковський значною втратою вважав обмеження порто-франко 1822 року: "от того торговля Одессы заметно уменьшилась и многие купцы обанкротились"².

Головні аргументи супротивників порто-франко досить повно були представлені у працях Г. Неболсіним. Відомий економіст вважав, що режим вільної торгівлі з його огорожею та митницями навколо Одеси заважав зв'язкам цього міста з внутрішнім ринком імперії ("Черта порто-франко, в коей заключается весь город Одесса, поставляя сей важный для внешней и внутренней торговли порт в положение заграничного места, разрывая внутренние связи оного с Россиею") і оскільки Одеса не була зручним портом для транзитної торгівлі, від порто-франко вигравали лише мешканці міста. "Контрабанда, из Одессы во внутрь империи, уменьшает потребление русских мануфактурных товаров", - зазначав Г.Неболсін. Г.Неболсін заперечував тезу, що безмитний імпорт сприяв експорту хліба, бо "вывоз... через Одессу поддерживается необходимой потребностью иностранцев, и, следовательно, не может зависеть от перемен в требовании иностранных товаров для России" (проте експорт залежав також від купівельної спроможності споживача, яка збільшувалася, коли за хліб можна було сплачувати товаром), те що порто-франко залучало в Одесу іноземні капітали. (За Г. Неболсіним, на відміну від купців-експортерів хліба іноземці, які займались імпортом, лише вивозили з Одеси значні капітали). сприяло розвитку Одеси, як міста й порту, захисту країни від епідемій, тощо. Обмеження порто-франко 1822 року російський економіст вважав несуттєвим³.

О. Антонов критикував порто-франко здебільшого за зменшення продажу російських мануфактурних виробів в Одесі і навколо неї ("для нас кажется напрасным, выпускать деньги за границу за товары, которые мы сами имеем в избыточестве"). О. Антонов вказував на великі обсяги контрабанди, втрати внутрішньої торгівлі та деяких видів російського імпорту, (чайної торгівлі з Китаєм), порушення економічної єдності держави⁴.

Після скасування Одеського порто-франко обговорення його наслідків в літературі не припинилось. К. Медзиховський доводив безпідставність аргументів, що висловлювали у захист порто-франко одеські купці у 1832 р. На його думку, режим не сприяв посиленню одеської торгівлі (вона зростала й до його проголошення і після скасування) і загалом не здійснив жодної з чотирьох цілей, які ставилися перед порто-франко у світі (сприяння транзиту, розвитку промисловості, вітчизняного мореплавства та суднобудування, встановленню прямих контактів з країнами-виробниками та імпортерами). Головним негативним наслідком порто-франко дослідник вважав втрати російських митниць і зазначав, що порто-франко, явище здебільшого середньовічне, в ХІХ ст. було анахронізмом⁵. З останнім був згоден і словник Брокгауза та Ефрома: "судьба порто-франко в ХІХ в. объясняется развитием средств, которые делают возможным достижение цели при условиях менее обременительных для народно-хозяйственной жизни" (Т.47. С. 112).

З іншого боку, деякі дослідники історії Одеси були схильні ідеалізувати порто-франко. О. Кірпічников, О. Маркевич, М. Федоров, автори видання "Одесса 1794-1894" та ін. вважали, що успіхи Одеси першої половині ХІХ ст. були в значній мірі, або виключно, обумовлені порто-франко. Такі тенденції виходили з праць захисників режиму вільної торгівлі (А. Скальковський напередодні скасування порто-франко писав: "каковы были от того последствия для Одессы видим мы в цветущем благосостоянии города"), і навіть декого з їх опонентів (О. Шмідт вважав, що Одеса мусила занепасти після Наполеонівських війн, "но исключительное право порто-франко содействовало ее развитию за счет других городов Черного моря")⁶. Інші дослідники історії Одеси (С. Берштейн, С. Плаксін) не надавали порто-франко великого значення, а Д. Атлас зазначала лише його вплив на культурне життя (так зване "духовне порто-франко")⁷.

Нові підходи до вивчення Одеського порто-франко з'явилися в українській історіографії 1920-х - середині 30-х рр. Характерним

було те, що історики на відміну від своїх попередників, як правило, не давали однозначної оцінки цьому явищу. О. Оглоблин, ґрунтовно вивчаючи це питання, зазначав: "порто-франко сприяло нагромадженню капіталу в Одесі, збільшувало товарний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту...зміцнювало закордонну торгівлю України...порто-франко спричинилось до зростання Одеси як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшувалася. Реальний заробіток тут був вищий, ніж в Англії, або в будь-якій іншій Європейській країні...". Місцевий споживач отримував дешевий імпорт ("...український дідич мав право гадати,... міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому і то доброго гатунку"), а економіка України могла, на думку історика, відмовитись від деяких примусових зв'язків з Росією й розвивати стосунки з Заходом. Це було особливо важливим після впровадження в імперії протекціоністської системи. ("порто-франко то була тільки маленька квартирка в величезному мурі заборончої системи", - писав він, - "звичайно вельми вабило закрити й це"). Відомий вислів Г.Неболсіна щодо порто-франко: "должно применять часть государства к целому, а не целое к частям", О. Оглоблин коментував: "...інтереси української «частки» мусили поступитися інтересам московського цілого". О. Оглоблин вважав значними обмеження порто-франко 1822 року.

Серед негативних наслідків О. Оглоблин називав те, що порто-франко поширюючи торгівлю морем з Англією, "створювало серйозну противагу німецькій, а згодом польській промисловій експансії на Україні (Правобережній) й на Чорноморщині.." (це ніби добре розумів царський уряд, посилюючи протистояння між західними країнами він зберігав таким чином свій економічний вплив на Україні). Порто-франко шкодило розвитку української промисловості, коли російська, за великою відстанню, страждала не так. Тому, на думку О. Оглоблина, російський уряд, впроваджуючи режим порто-франко, сприяв утриманню України, як аграрної країни. За О. Оглобліним порто-франко перетворювало українську економіку на "буферну територію" і зберігало її на наступний період, як ринок збуту російської промисловості. Проте загальний вплив порто-франко на економіку України О. Оглоблин вважав позитивним⁸.

І. Бровер розглядав порто-франко в плані вирішення головнішої проблеми українського господарства - нестачі вільних капіталів. Порто-франко, зазначав він, мало велике значення "не

тільки сприяючи збільшенню тих купецьких капіталів, що вже брали участь у місцевому обігові, а й притягуючи нові, здебільшого чужоземні, капітали". Проте порто-франко, за І. Бровером, не дуже сприяло збільшенню капіталів українських дідичів⁹.

М. Слабченко вказував лише на позитивне значення порто-франко для українського господарства. Така оцінка, напевно, була обумовлена деякою ідеалізацією товарообміну між Україною та європейськими державами, яка була притаманна поглядам цього історика. Економіст Д. Бованенко оцінював одеське порто-франко цілком негативно, бо воно сприяло закріпленню за українським господарством ролі колонії для розвинутих країн Європи. Схожу на концепцію «буферної економіки» О. Оглоблина оцінку одеського порто-франко давав Т. Слабченко. "Забезпечений збут сільсько-господарчих продуктів, - писав він, - не міг стимулювати України й на перехід до індустріального розвитку. Вона могла зі сторони, з Заходу дістати... всі інші речі. ...порто-франко затримувало дідичів на лінії хліборобства". Т. Слабченко, вважав вплив режиму порто-франко на економіку України негативним¹⁰.

В післявоєнні роки серед істориків, що оцінювали функціонування режиму "вільної торгівлі" лише негативно слід відзначити В. Золотова, який фактично повторив концепцію супротивників порто-франко ХІХ ст. (Г. Неболсіна та ін.), доповнивши її новими фактами та статистичними даними¹¹. Часто дослідники зазначали як позитивні, так і негативні моменти порто-франко. Так, В. Голобуцький писав: "Одеське порто-франко мало певне значення для пожвавлення економічного розвитку Південної України, але в цілому існування його мало негативні наслідки". Серед останніх історик зазначав обсяги контрабанди, що "йшли в далекі кутки України і Росії", "перешкоди для промислового розвитку як самої Одеси, так і для південних регіонів України". Схожими були і висновки І. Гуржія¹².

"Считая важным общественное разделение труда, - писала О. Дружиніна, - которое сложилось между промышленно развитыми губерниями и Южными и Юго-Восточными регионами нельзя не признать положительной роли порто-франко". Це твердження практично повторює концепцію "буферної економіки" О. Оглоблина, хоча і з протилежною оцінкою. Н. Полонська-Василенко (так само, як до того О. Оглоблін) вважала вислів Г. Неболсіна про інтереси "частини" та "цілого" головним принципом економічної політики Росії стосовно інтересів України: "цей принцип, червоною

ниткою проходити через всю історію господарства України". Тому, посягання урядовців на права Одеського порто-франко розглядалися дослідницею, як посягання на українські інтереси¹³.

ПРИМІТКИ:

¹ Трегубов Н. Предисловіе к "Письмам об Одессе" Г. Сикара // Дух журналов. - 1818. - Ч. 30. - С. 207, 217

² Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. - Одеса, 1854; Исторический очерк торговли Черного и Азовского морей // Записки общества сельского хозяйства Южной России. - 1841. - С.74; Симонович. О порто-франко вообще // Одесский вестник. - 1833; - № 40, 41, 43.

³ Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России. - СПб., 1835. - Ч.1. - С.47, 64-66; Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. - Т. 1. - С. 385-389.

⁴ Антонов О. Несколько мыслей о порто-франко в Одессе и товарных депо в Тифлисе, Одессе, Варшаве. - М., 1848. - С.7-12.

⁵ Медзыховский К. О свободных гаванях. - СПб., 1910. - С.37-40.

⁶ Скальковский А. Торговля и торговая промышленность в Новороссийском крае. // Журнал министерства внутренних дел. - 1850. - Ч.29. - С.47; Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. - СПб., 1862. - С. 107.

⁷ Атлас Д. Старая Одесса ее друзья и недруги. - Одесса., 1992. - С.45.

⁸ Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. - 1928. - Т.10. - С.42, 44, 45, 47.; Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. - Харків, 1930 С. 97-98, 115.

⁹ Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. - Одеса., 1931. - С.26, 63, 78, 79.

¹⁰ Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні в ХІХ ст. // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. - 1928. - Ч.2. - С.63.

¹¹ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине ХІХ в. - Ростов-на-Дону, 1963. - С.141, 142, 149, 152.

¹² Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. - К., 1970. - С.194; Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861р.). - К., 1962. - С. 167.

¹³ Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800-1825. - М., 1970. - С.1 25; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т.2. - С.384.